

De Gasthuiskerk te Zierikzee – de kerkgangers en hun kerk

Huib Uil

In juni 2013 herdacht de Hervormde gemeente te Zierikzee, onderdeel van de Protestantse Kerk in Nederland, het feit dat vierhonderd jaar eerder het kerkgebouw, de Gasthuiskerk door hun gemeente in gebruik werd genomen. Met een aantal activiteiten werd dat herdacht. Op zaterdag 22 juni werd teruggeblikt op de geschiedenis van het kerkgebouw. Hierna volgt, in bewerkte vorm, de toen gehouden inleiding.

Het gasthuis en zijn kapel

De oorsprong van de Gasthuiskerk ligt in het Gasthuis dat aan de noordzijde van dit gebouw stond. Het was bereikbaar via de Hoge Molenstraat en via het nog bestaande pad vanaf het Havenplein. Elke zich respecterende stad van enige omvang had een gasthuis waarvan de oorsprong nog letterlijk was. Wie geen mogelijkheid had om te overnachten, kon als vreemdeling terecht in het gasthuis. Al snel kreeg het ook de functie van verpleeghuis voor ernstig zieken die thuis niet meer verzorgd konden worden.

Al in 1271 wordt het gasthuis genoemd, maar het pand stond toen in het westelijk deel van de stad. In de loop van de veertiende eeuw werden de beide zijden van de haven bebouwd en vervolgens de straten aan de achterzijde daarvan. Vermoedelijk omstreeks het midden van die eeuw werd het nieuwe gasthuis gebouwd, dat voorzien werd van een kapel. Gasthuizen waren geestelijke instellingen en met een kapel werden de vreemdelingen en zieken de mogelijkheid geboden te bidden en de mis bij te wonen die opgedragen werd door een priester die aan deze kapel verbonden was. Wanneer de kapel de status van kerk heeft gekregen, is niet bekend. De Sint Lievensmonsterkerk bleef de parochiekerk voor de inwoners.

De kerk dateert uit de vijftiende eeuw. Het betrof de uitbreiding van een kleinere kapel. De oriëntatie van de kerk was zoals gebruikelijk west-oost. Het altaar stond aan de oostelijke zijde onder het huidige orgel. Tussen de kerk en de Oude Haven waren woonhuizen gebouwd. De grond waarop deze huizen stonden, was eigendom van het gasthuis en de bewoners betaalden daarvoor erfpacht. De hoofdingang van het gasthuis lag aan de Hoge Molenstraat. Toen nog een open gebied met een landelijk karakter. Het nog steeds bestaande pad met poortje aan de oostzijde van de kerk verbond het gasthuis met de haven. In de veertiende eeuw ontwikkelde zich hier een nieuw centrum. Dat werd gestimuleerd door het feit dat over de haven een brede houten brug werd gebouwd. In 1430 werd deze vervangen door een stenen exemplaar. In 1872 volgde sloop als gevolg van het dempen van dit deel van de Oude Haven en sindsdien ligt hier het Havenplein.

De betekenis van de kerk wordt geaccentueerd door de twee torentjes. Ze zijn niet tegelijkertijd gebouwd. Het oostelijke torentje is de oudste en dateert uit 1472.¹ De kerk was volgens de registers van het bisdom Utrecht, waaronder Zierikzee viel, gewijd aan de maagd Maria, net zoals het gasthuis zelf. In de kerk bevond zich een altaar dat gewijd was aan het Heilig Kruis. Een tweede altaar kreeg de kerk in het midden van de vijftiende eeuw dat was gewijd aan de schutpatrones Maria. Een derde altaar volgde in het begin van de zestiende eeuw en werd gewijd aan Sint Anna. De plaatsen van deze altaren zijn niet bekend maar voor de hand liggend is te vermoeden dat deze aan de noord- en zuidzijde waren gelegen. Vanaf 1419 zijn de priesters bekend die aan deze altaren verbonden waren.²

De Reformatie bracht met zich mee dat ook deze kerk, net zoals alle andere eigendommen van geestelijke instellingen, werden geconfisqueerd door de overheid. Het stadsbestuur veranderde, zoals te doen gebruikelijk was, niets aan hun status. Het gasthuis bleef zijn functie vervullen. Een binnenmoeder was belast met de dagelijkse werkzaamheden. Het bestuur werd gevormd door twee gasthuismeesters die werden bijgestaan door een buitenvader of boekhouder. Het gasthuis kreeg ook een functie als onderkomen voor ouderen. Zo overleed hier in 1604 de laatste monnik van het klooster Sion bij Noordgouwe. In het gasthuis werden ook krankzinnigen in verzekerde bewaring gesteld terwijl er een ontleed- of anatomiekamer was die tevens benut werd voor het geven van instructie aan chirurgijns. De kerk verloor aanvankelijk zijn functie.

De Kleine of Gasthuiskerk

In 1576 kwam Zierikzee definitief aan de zijde van de prins van Oranje. De jonge gereformeerde gemeente kwam tot ontplooiing waarover later meer. In de laatste decennia

van de zestiende eeuw kwam een grote stroom vluchtelingen op gang vanuit de zuidelijke Nederlanden naar de Republiek als gevolg van de onderwerping van de gewesten aan het Spaanse gezag. Velen waren tijdens het Spaanse schrikbewind naar Engeland uitgeweken en kwamen van daaruit naar onder meer Zierikzee. Onder hen waren veel Vlamingen en Brabanders, maar ook Frans sprekenden of Walen. Aan hen werd vanaf omstreeks 1587 de Gasthuiskerk ter beschikking gesteld. Vermoedelijk zullen al eerder de beelden uit de kerk zijn verwijderd. Op de plaats van het hoofdaltaar zal toen de preekstoel zijn geplaatst. Deze Franse of Waalse gemeente werd door een, later door twee predikanten gediend.

Na een periode waarin velen weifelden, was aan het einde van het eerste kwart van de zeventiende eeuw het overgrote deel van de bevolking van Zierikzee protestants en daarvan het grootste deel gereformeerd. De spectaculaire groei gold vooral de Nederduits gereformeerde gemeente. In 1578 had de gemeente haar tweede predikant gekregen, in 1604 kwam de derde en in 1614 de vierde. In 1650 kwam de vijfde predikant. De groei maakte het noodzakelijk om te zien naar een tweede kerk. De oplossing werd gevonden door in 1613 aan de Waalse gemeente een deel van de vroegere Latijnse school aan de Poststraat toe te wijzen. Door deze verhuizing kon de Gasthuiskerk ter beschikking worden gesteld om daar in het Nederlands te preken. Op zondag 23 juni 1613 werd de eerste kerkdienst door de Nederduits gereformeerde gemeente gehouden. Sindsdien werd de voormalige Sint Lievensmonsterkerk aangeduid als de Grote kerk en de Gasthuiskerk als de Kleine kerk. Maar ook de aanduiding van Gasthuiskerk werd veelvuldig gebruikt.

De groei hield aan en al vanaf de jaren twintig werd gezocht naar nieuwe oplossingen. Bovendien verkeerde de zuidelijke muur van de Kleine kerk in een slechte staat. De stadsraad besloot in 1627 de woningen voor de kerk aan te kopen. Taxateurs bepaalden de waarde van de zes huizen, die daarna opeenvolgend werden aangekocht door het stadsbestuur. Dat ging niet vlot en er zou nog geruime tijd overheen gaan voordat men daadwerkelijk aan de sloop toekwam. Tien jaar later, in 1637, kwam een delegatie van de kerkenraad dringend vragen om meer ruimte. Zij stelde voor het koor in de Grote kerk in te richten als een derde kerk door het plaatsen van een scheidingsmuur. Weliswaar werd opdracht gegeven dat idee te onderzoeken en een bestek te laten maken, maar er kwam niets van. In 1644 bracht de kerkenraad opnieuw de dringende behoefte aan meer ruimte onder de aandacht van de vroedschap. Weer werd onderzoek gedaan en dat wees uit dat het uitbreiden van de Kleine kerk de beste optie was. Gekozen werd voor het maken van galerijen in de bestaande kerk. In dat kader is besloten de indeling van de kerk te wijzigen. Een nieuwe preekstoel werd vervaardigd met een tuin. Die werd niet geplaatst in het koor maar in het midden van de kerk om de verstaanbaarheid van de voorganger te bevorderen. Op die wijze konden aan de oost- en aan de westzijde twee galerijen worden gebouwd. Toen werden ook de twee regentenbanken vervaardigd.

De Brede of Stenen brug, met links de Gasthuiskerk en daarvoor de woonhuizen, c. 1630 (Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, X 1469).

De uitbreiding van 1651/1652

De nieuwe zitplaatsen boden te weinig soulaas om de kerkgangers op te vangen. In 1650 kwamen de plannen tot uitbreiding van de Gasthuiskerk in een stroomversnelling. Burgemeesters en thesauriers werden door de stadsraad gemachtigd om een bestek voor de vergroting op te laten stellen waarna het voorlaatste huis, eigendom van Barthelmeus van der A, werd aangekocht. Een jaar later werd ook besloten het laatste huis aan te kopen om het

plan volledig tot zijn recht te laten komen. Op 12 december 1650 had de raad het door de Zierikzeese timmerlieden Pieter en Bastiaan Vogelaar ontworpen plan goedgekeurd. Op de plaats van de weg te breken huizen zou een beurs worden gebouwd met daarboven een galerij voor de kerkgangers. Besloten werd bouwmaterialen aan te kopen en het plan voor advies voor te leggen aan enkele stadsbouwmeesters elders. Met voortvarendheid werden de zaken aangepakt. Op 26 februari 1651 werd een maquette van de te maken galerij en beurs en van de te verbreden stenen brug in de vergadering van de raad getoond, die daarmee instemde. Stenen, hout en kalk werden aangekocht in Dordrecht en Amsterdam. Kort daarop werd het werk in daggeld aanbesteed. In mei volgde de afbraak van de huizen en op vrijdag 2 juni 1651 werd de eerste steen gelegd. Die datum is terug te lezen op de gevel. Aannemers waren de al genoemde Pieter en Bastiaan Vogelaar, Isaac Janse, Sijmoen Pijeterse en Lijeven van den Hove. Met de bouw werd haast gemaakt en deze verliep voorspoedig. Al in november van dat jaar werd het maken van de ramen in de aanbouw aanbesteed. Begin 1652 was de uitbreiding klaar. Het stadsbestuur beloonde het harde werken. De timmerman en de opperbaas kregen ieder 150 gulden als beloning maar bovendien een jaarlijkse uitkering van 200 gulden per persoon. Daaruit valt de conclusie te trekken dat de verbouw ook financieel gunstig was uitgevallen. Het totale bedrag kwam op 17.776 gulden.³

Twee doorgangen aan de oost- en westzijde werden aangebracht met rijk besneden tochtportalen. In het midden kwam een kleine deur die uitsluitend bestemd was voor de regenten die plaats mochten nemen in de voor hen bestemde herenbanken. De slechte muur kon gedeeltelijk worden afgebroken om de galerij aansluiting te geven op het kerkgebouw. De galerij tegenover de preekstoel is nooit populair geweest. Het zicht was matig en wie het dopen en het avondmaal wilde zien, moest naar voren komen lopen om over de rand mee te kijken. Daarentegen waren de zogenaamde hangbochten aan de voorzijde van de galerij boven de regentenbanken veel aantrekkelijker maar die zijn uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan weerszijden van de regentenbanken werden twee lagere banken geplaatst die bedoeld waren voor de echtgenotes van de regenten. De bezitters ervan betaalden vijf gulden per jaar.

Het licht in de galerij werd gebracht door acht rondboogvensters, net zoveel als er in de zuidelijke muur van de kerk zaten. De negen pilaren in Toscaanse stijl geven de beurs een voornaam aanzien. De hemel in de beurs werd blauw geschilderd, waarschijnlijk omdat dit gebruik was bij de hemels in kerken waarmee de eenheid tussen kerk en wereld nog eens werd geaccentueerd. Uitwendig werd de kerk versierd door in 1653 het marmeren wapen van de stad aan te brengen, met een zeemeerman en zeemeermin als wapendragers. Toen werden ook de potten op de kroonlijst geplaatst terwijl er ook twee, nu verdwenen, zonnepijlers werden aangebracht. Opvallend was ook de bouw van een tweede torentje. Waarom dit nodig werd geacht, wordt niet duidelijk. Wellicht was het de bedoeling het gebruik van de westelijke toren te reserveren voor burgerlijke doeleinden want daarop werd het uurwerk geplaatst. De uitbreiding was aanleiding om een vijfde predikant te beroepen. In 1657 werd bovendien een tweede koster benoemd.

De Oude Haven met links de Gasthuiskerk, 1745. (Gravure van Hendrik Spilman, 1754, naar een tekening van Cornelis Pronk, 1745; Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, ZM 0161).

De uitbreiding van de kerk had een letterlijke betekenis maar ook een figuurlijke. Door de nieuwbouw had het kerkgebouw een open verbinding gekregen met het centrum van de stad. Het stadsbestuur had daarmee voldaan aan de wens om meer kerkruimte te verwezenlijken en had tegelijkertijd gezorgd voor een overdekte hal voor koop en verkoop. Maar er was ook de figuurlijke betekenis. Kerk en samenleving waren in rechtstreeks contact

en meer dan ooit op elkaar betrokken geraakt. Toch bleef de Grote kerk het belangrijkste kerkgebouw. Daar, in en rond die kerk, vonden de Zierikzeeënaars hun laatste rustplaats. De Kleine kerk, met zijn intieme karakter, was geliefd bij de kerkgangers. Niet minder bij de predikanten. Het bepreken van deze kerken vroeg veel van hun stembanden. In de Kleine kerk kostte dat minder moeite dan in de Grote kerk. Overigens besloeg de ruimte in de Grote kerk waar gepreekt werd slechts een deel van het kerkgebouw.

Stoelen en banken

Het was gebruikelijk dat slechts voor een deel van de kerkgangers zitplaatsen aanwezig waren. De ouderlingen en diakenen zaten in de tuin met de voorzanger die tevens voorlezer was. De regenten zaten in de herenbanken. Vrouwen namen hun eigen stoeltjes mee, die treffend preekstoelen heetten. Zij groepeerden zich voor de kansel en hielden de meisjes bij zich. De mannen en jongens stonden aan de zijkanten. In de loop van de zeventiende eeuw kwam daar verandering in. Zoals al opgemerkt werden ter weerszijden van de regentenbanken banken voor hun echtgenotes geplaatst. Voor de overige mannen werden banken geplaatst, elf in totaal. Voor de vrouwen waren stoelen bestemd die in rijen werden geplaatst. De zitplaatsen in de banken werden verhuurd. Ook de plaatsen van de stoelen werden verhuurd maar de kosten van die stoelen waren voor rekening van de huurders. Het gevolg was dat allerlei stoelen in de kerk te zien waren. In 1719 besloten de kerkmeesters om het maken van stoelen in eigen hand te nemen. Zodra plaatsen vrij kwamen, werden de stoelen vervangen door exemplaren die in opdracht van de kerkmeesters waren gemaakt. Daardoor werd bereikt dat het in beginsel uniforme stoelen werden met dezelfde hoogte en breedte. Ter dekking van de extra kosten werd het stoelengeld verhoogd van fl. 1,50 per jaar naar fl. 1,55. In 1761 vond een algehele vernieuwing plaats toen 563 nieuwe stoelen werden geplaatst die 24 stuivers of fl. 1,20 per stuk kostten.⁴ In 1914 werden de stoelen vervangen door banken met kussens die minder duur in onderhoud waren. Het aantal zitplaatsen op de begane grond werd daardoor iets teruggebracht van 300 tot 248. Het totale aantal zitplaatsen was toen negenhonderd. Na de restauratie die in 1958 werd afgesloten, zou dat zeventienhonderd worden door het opruimen van een deel van de banken op de begane grond. In 1994 werden de banken verwijderd en vervangen door de huidige stoelen die op meer aantrekkelijke wijze kunnen worden gegroepeerd.

Het betalen van zitplaatsengeld is nog lang in gebruik gebleven als een inkomstenbron voor de kerkvoogdij. De banken op de galerij, rechts van het huidige orgel, de meest onaantrekkelijke van de hele kerk, waren bestemd voor de weeskinderen. De banken tussenin, in totaal vijf rijen, waren allemaal vrij, behalve de drie rijen recht tegenover de kansel die nog wel enige aantrekkelijkheid hadden. Deze kostten een gulden of fl. 2,50. De banken helemaal aan de andere kant van de bovenbouw, waren de zitplaatsen van de armen. Waar nu het orgel staat, stonden ook banken. In een ervan zat de weesvader die zo doende toezicht kon houden op de wezen. Zijn collega, de vader van het Hervormde Armengesticht aan de Hoge Molenstraat, zat ook dicht bij de armen om hen in het oog te houden. De zitplaatsen in deze banken kostten twee of drie gulden. De vijf hangbankjes tegenover de kansel deden fl. 3,60. Beneden waren de zitplaatsen iets goedkoper. Een zitplaats in een van de banken ter weerszijden van de kansel kostte fl. 2,50 en in een van de drie achterste banken drie gulden. Duurder waren de banken die achteraan aan de beide zijden stonden en waarvoor vijf gulden per jaar werd betaald. Een zitplaats in de herenbank kostte vijftien gulden en in de vrouwenbank fl. 3,60. De kerkvoogden zaten in de bank achteraan aan de linkerzijde van de kansel en hun dames mochten voor hen zitten. Vanaf 1921 mochten de kerkvoogden en notabelen in de regentenbanken plaatsnemen en werden deze aan de verhuur onttrokken. De ouderlingen zaten ter linkerzijde in de tuin en op het plekje voor hen zat degene die collecteerde. De voorlezer stond voor de kansel maar tijdens de preek zat hij voor de diakenen die rechts van de kansel zaten (en zitten). De koster tot slot had zijn zitplaats naast de voorlezer en de kerkganger die echt helemaal vooraan wilde zitten, kon de plaats aan de andere zijde huren voor zegge en schrijve twee gulden en zijn stijve nek niet op de koop maar op de huur toe nemen.

Voor de verlichting waren drie koperen kronen aanwezig. In 1729 kreeg de Kleine kerk een legaat van 3.000 gulden. Anna Drielenburg, weduwe van Hugo Verboom, woonachtig in Rotterdam maar afkomstig uit Zierikzee, liet een bedrag na voor het vervaardigen van avondmaalszilver. Er bleef nog genoeg geld over om twee sierlijke koperen kronen te laten maken. In 1764 werden houten blakers vervaardigd om kaarsen op te zetten. In 1857 werd gasverlichting aangebracht en werden de fraaie kronen voor een luttel bedrag

verkocht. In 1927 werden de gaslampen vervangen door koperen kronen, die werden hergebruikt voor de elektrische verlichting die in 1934 in gebruik kwam. De kronen werden op hun beurt in 1958 vervangen door moderne lampen.⁵ Dat er nu weer vier fraaie koperen kronen te zien zijn, is te danken aan een inzamelingsactie die in 1981 zijn afsluiting vond.

Een orgel kende het kerkgebouw, in tegenstelling tot de Grote kerk, niet. Eerst vanaf 1887 was dat het geval toen door de firma L. van Dam en zonen uit Leeuwarden een fraai orgel werd gebouwd. Vanaf 1875 had men zich beholpen met een gehuurd orgeltje. Uit de gelden bijeengebracht voor de hulpverlening na de watersnoodramp van 1953 kreeg de Gasthuiskerk een nieuw orgel. Het laat zich raden dat dit orgel tijdens die rampdagen geen spatje water had gekregen. Maar er zijn mindere bestemmingen voor overtollige gelden. De Deense orgelbouwer Marcussen & Son uit Aabenra mocht het huidige orgel in 1964 bouwen.

Interieur met op de achtergrond het Van Dam-orgel, c.1920 (foto: P.J. Ochtman, Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, A 0009).

Ingrijpende restauraties van het kerkgebouw vonden plaats in de periode 1949-1958 en in 1992-1994. De laatste was noodzakelijk wegens de bonte knaagkever die zich verlustigd had aan de balken. De kosten van die laatste restauratie bedroegen bijna anderhalf miljoen. Wanneer we weten dat die aanvankelijk was begroot op 234.000 gulden dan stijgt onze bewondering voor wat het beestje in dit kerkgebouw heeft weten te presteren. Van die anderhalve miljoen werd 1,1 miljoen gedekt door subsidies van de overheid, de kerkelijke gemeente droeg zelf een ton bij en het resterende bedrag was afkomstig van andere gulle gevers. Tot slot werd het dak in 2000-2001 gerestaureerd voor bijna een half miljoen gulden, waarna in 2003 nog de restauratie van de westgevel volgde.

De Gasthuiskerk aan het Havenplein, c.1960 (foto: J.H.A. Ochtman, Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, O 2044).

De consistorie werd in 1854 aangebouwd. Daar was ook het zogenaamde domineeskamertje, het vertrekje waar de predikant zijn toga om kon doen. Trouwens, naast de kansel bevond zich een deurtje waardoor de dominee rechtstreeks bij de kansel kon komen. Dat er niet eerder een consistorie nodig was, lag in het feit dat de kerkenraad voor de dienst niet samenkwam. Alle ambtsdragers gingen bij binnenkomst naar hun zitplaatsen net zoals de predikant rechtstreeks naar de preekstoel ging. Voor de kerkelijke activiteiten had de Hervormde gemeente vanaf 1933 het Verenigingsgebouw aan het Vrije in gebruik. Het werd te duur en was te groot. Om een meer directe binding met het kerkgebouw tot stand te brengen, werd in 1986-1987 achter de kerk een kerkcentrum bijgebouwd.

De herenbanken, 1978 (foto: J.D.C. Berrevoets, Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, ZM 0873).

De kerkgangers

Het christelijk geloof neemt, zo lang Zierikzee bestaat, een belangrijke plaats in. Ook hier stond de kerk, de Sint Lievensmonsterkerk, in het midden. Dat was de plaats waar de Zierikzeeënaars werden gedoopt, waar ze trouwden en waar ze hun laatste rustplaats vonden. Van dat geloofsleven getuigen ook de stichting van kloosters en geestelijke instellingen waaronder het Bagijnhof. Ze gaven niet alleen uiting aan het geestelijke leven, ze illustreerden ook dat Zierikzee in de middeleeuwen een grote stad was. De grootte van de kerk van het gasthuis is daarvan een illustratie. In omvang kan deze kerk zich meten met de Gasthuiskerk in Middelburg terwijl die in andere Zeeuwse steden allemaal kleiner waren.

Toen in 1572 Zierikzee aan de zijde van de Prins van Oranje werd gebracht, moesten de rooms-katholieken hun plaats delen met de gereformeerden. Onder leiding van de predikant Herman Moded, voormalig katholiek geestelijke, werd de reformatie in Zierikzee en op Schouwen en Duiveland doorgevoerd. In 1575 sloegen de Spaanse troepen het beleg voor Zierikzee. Na negen maanden moest de stad zich overgeven. De bezetting duurde niet lang omdat de Spaanse soldaten geen soldij meer kregen en wegtrokken. Eind 1576 was de eerste predikant, Gerardus van Cuilenburg, al weer terug. De bezittingen van de katholieke instellingen, waaronder de kerkgebouwen, werden geconfisqueerd en kwamen ter beschikking van de gereformeerden terwijl het beheer in handen van de overheid bleef. Uit deze geestelijke goederen werd het onderhoud van de kerken en de traktementen van de predikanten betaald.

De openlijke uitoefening van de rooms-katholieke eredienst werd verboden maar niemand werd, zoals voorheen, vanwege zijn geloof vervolgd. Velen weifelden en ook al woonden zij de gereformeerde kerkdiensten bij, dan nog aarzelden zij om belijdenis af te leggen, mede vanwege de tucht waaraan zij zich moesten onderwerpen. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw verdwenen die aarzelingen. Vanaf de zeventiende eeuw omvatte de Nederduits gereformeerde gemeente driekwart van de bevolking en daar zou in de komende eeuwen weinig aan veranderen. Vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw kreeg een vrome levenswandel nadruk, samen met de inrichting van de samenleving naar Gods Wet. Werken op zondag werd aan banden gelegd, uitspattingen tegengegaan en het kerkelijke leven bevorderd.

In veel opzichten ging de Gereformeerde kerk verder in het rooms-katholieke spoor. Ook nu werden de kinderen zo snel mogelijk na de geboorte gedoopt, als regel op de zondag erna. Daarom was als regel alleen de vader aanwezig. Zoals de bruidsparen voorheen door de priester in het huwelijk werden verbonden, deed nu de gereformeerde predikant dat. Anders ging het met de dagelijkse mis die vervangen werd door het avondmaal. Dit werd viermaal per jaar bediend. Voor de bediening gingen de predikanten, ieder met een ouderling, de huizen van de lidmaten langs om huisbezoek te doen en hen op te wekken daaraan deel te nemen. Ook informeerden zij naar de redenen die de deelneming aan het avondmaal zouden kunnen beletten. Zij brachten verslag uit in de kerkenraadsvergadering die zo nodig besluiten nam over het afhouden van het avondmaal. Twist en tweedracht konden niet worden geduld en daarom werden overtreders vermaand zich te verzoenen. Wie zich niet liet overtuigen, mocht niet deelnemen aan het avondmaal, net zo lang tot hij beterschap beloofde en dat liet blijken door zijn schuld te belijden.

De tuchtuitoefening ging over alle terreinen van het leven. Het echtpaar dat te snel na het huwelijk verblijd werd met de geboorte van een kind werd afgehouden van het avondmaal wegens overtreding van het zevende gebod. Wie lasterlijke woorden sprak tegen zijn buurman of buurvrouw werd verplicht zich te verzoenen. Al die maatregelen werden genomen omdat een gereformeerd christen heilig dient te leven. Wie Christus als zijn Zaligmaker wilde aanvaarden, moest leven naar Gods geboden. Het effect van de censuur was groot. Afhouding van het avondmaal werd algemeen als een grote schande ervaren en velen zorgden er dan ook voor om er niet mee in aanraking te komen. Daar waar de overheid niet kon ingrijpen, deed de kerkenraad dat met als gevolg dat de sociale cohesie in de samenleving sterk was. De predikanten en kerkenraden lieten zich vele malen aandienen bij het stadsbestuur om maatregelen te vragen om Gods geboden in het dagelijkse leven weerklank te laten vinden. In veel was de magistraat hen ter wille, zoals het sluiten van de stadspoorten op zondag en een volstreekte rust tijdens de kerkdiensten wanneer de herbergen gesloten moesten blijven.

Interieur met banken en op de achtergrond het Marcussenorgel, 1978 (foto: J.D.C. Berrevoets, Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, ZM 0878).

Kerkdiensten

Elke zondag werden er in totaal vijf kerkdiensten gehouden in de Grote en Kleine kerk, te beginnen met de vroegbeurt om zeven uur die in het bijzonder bedoeld was voor het dienstpersoneel. De catechisaties vonden plaats op zondag en maandag. Ook op woensdag en vrijdag werden kerkdiensten gehouden. Gedoopt werd er op zondagmiddag, getrouwd op woensdag- en vrijdagavond. Welke dominee in welke kerk preekte kon vanaf de achttiende eeuw worden gelezen op het predikbeurtenbriefje waarop men zich kon abonneren en dat elke week aan huis werd bezorgd.

De kerkdiensten hadden een sobere liturgie. Na het luiden van de klok en als er voldoende mensen in de kerk waren, las de voorlezer een hoofdstuk uit de Bijbel. Dat gebeurde op volgorde. Hij las ook op drie achtereenvolgende zondagen af wie zich had aangemeld om te trouwen. Vervolgens werd 's morgens de Wet gelezen en 's avonds de Twaalf Artikelen van het geloof. Daarna gaf de voorlezer de psalm op die door de gemeente gezongen werd. Ook die werden op volgorde gezongen. Daarna sprak de dominee het votum uit, deed het gebed en begon aan zijn preek die hij zonder tussenzang uitsprak. Na het dankgebed legde de predikant de zegen op de gemeente en gingen de kerkgangers naar buiten. Gecollecteerd werd er niet. Dat deden de armmeesters en diakenen 's zondags van huis tot huis.

Op de scholen werden de kinderen ingewijd in de geloofsleer aan de hand van de Heidelbergse catechismus. De vragen en antwoorden uit de catechismus werden elke zondagmiddag uitgelegd aan kinderen en ouderen. De catechisatie om te worden aangenomen als lidmaat duurde kort omdat al veel van de geloofsleer bekend was. Het aannemen als lidmaat gebeurde nog lang ten overstaan van de wijkpredikant, later tegenover de kerkenraad, waarna de openbare bevestiging in de kerkdienst volgde. In lijn met de Bijbel werden eerst de mannen en daarna de vrouwen om hun ja-woord gevraagd met daarbij de aantekening dat wie behoorde tot de elite bovenaan de lijst kwam te staan. Het werd gewoonte om belijdenis af te leggen tussen de achttien en twintig jaar hoewel daarop vele malen uitzonderingen waren.

De predikanten gingen vanaf het einde van de zeventiende eeuw een eigen stand vormen. Zij waren in hoog aanzien bij de bevolking. Zierikzee was als tweede stad van Zeeland, zowel in rang als in inwoneraantal, een aantrekkelijke predikantsplaats. Voor een

deel van hen was het de laatste gemeente die zij dienden. Voor meer dominees vormde Zierikzee een tussenstap naar een nog grotere gemeente of naar een professoraat aan een universiteit. Ouderlingen en diakenen werden niet door de gemeente gekozen, net zo min als de gemeente een stem had in het beroepingswerk. Volgens de Zeeuwse kerkorde van 1591 gebeurde het opstellen van de voordracht en de verkiezing en het beroepen door het collegium qualificatum of bevoegd college. Het was samengesteld uit de kerkenraad, aangevuld met drie vertegenwoordigers van het stadsbestuur. De ouderlingen en diakenen hadden een zittingstermijn van twee jaar en werden als regel niet meteen herkozen. Wie ertoe geroepen werd, voelde zich vereerd. Bedanken voor het ambt was uitgesloten en daarom volgde meteen na de verkiezing de bevestiging. Het beheer van de kerkgebouwen en kerkelijke eigendommen was toevertrouwd aan de kerkmeesters, een door het stadsbestuur benoemd college van vier personen.

Het oostelijke toegangsportaal en de trap naar de galerij met zeventiende-eeuws houtsnijwerk, c.1975 (foto: J.D.C. Berrevoets, Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, BE 2661).

Scheiding van kerk en staat

De scheiding van kerk en staat in 1798 had vergaande gevolgen. Aan de bevoorrechte positie van de Gereformeerde kerk kwam een einde en voortaan moest zij zelf voor haar kerkgebouwen zorgen. Dat de Nederduits gereformeerde gemeente de Grote en Kleine kerk in eigendom kreeg, was niet vanzelfsprekend. Wat wel vaststond was dat de overheid de torens aan zichzelf hield. Voor de Gasthuiskerk had dat een aparte regeling tot gevolg want het linkertorentje werd stedelijk eigendom en het rechter kwam aan de kerk. De scheiding hield in dat de kerkgebouwen, die voorheen in beheer waren van de overheid, onder de kerkelijke gemeenschappen moesten worden verdeeld. Daartoe moest de bevolking worden geteld en de waarde van de kerken en kerkelijke eigendommen getaxeerd. De waarde van de Kleine kerk kwam op 3.000 gulden, die van de Grote kerk op 21.000 gulden. De Hervormde gemeente – die naam werd steeds vaker gebruikt – claimde zowel de Grote als de Kleine kerk. Het inwoneraantal van Zierikzee bedroeg in 1798 6.304 zielen. Daarvan was tweederde Hervormd en een vijfde deel rooms-katholiek. De Walen, Luthers en Doopsgezinden kwamen samen niet verder dan 355 personen. Op grond van deze verhouding konden de Katholieken aanspraak maken op de Kleine kerk. Doordat de Hervormden bereid waren om 1.000 Zeeuwse rijksdaalders in tien termijnen aan de Rooms-katholieke parochie te betalen, kwam de Kleine kerk in hun bezit. In een overeenkomst, ondertekend door vertegenwoordigers van alle kerkgenootschappen, werden de afspraken vastgelegd.⁶

Vrijzinnigen en rechtzinnigen

Ondanks deze scheiding bleven de Hervormde kerk en de overheid nauw aan elkaar verbonden. In de regelgeving had de staat een belangrijk aandeel en nog lang kreeg de Hervormde gemeente de traktementen van de predikanten vergoed, zij het dat die bedragen niet werden verhoogd waardoor vanaf de twintigste eeuw uit de kerkelijke kas moest worden bijgepast. Veel ingrijpender waren de kerkelijke ontwikkelingen. Vanaf 1834 voltrok zich de afscheiding die het begin vormde van de Christelijke Gereformeerde kerk. In Zierikzee was het effect beperkt omdat hun aantal gering was. De kerkelijke strijd zou echter vanaf de jaren zestig en zeventig de Hervormde gemeente hevig beroeren. De kerkgangers zagen steeds meer predikanten op de kansels die aanhangers waren van de moderne theologie. Ik citeer ds. W. Bax. Hij beschreef de moderne Protestant als volgt: 'Hij wil niets weten van gelooven op gezag ... Zijn geloof moet een redelijk geloof zijn en anders verwerpt hij het. ... Hij gelooft dus niet aan een bovennatuurlijk ingrijpen Gods in de loop der dingen ... Hij beschouwt dus

de Godskennis als de vrucht van des menschen nadenken en de godsdienst als de ontwikkeling en openbaring van 's menschen godsdienstige aanleg'. Tot zover ds. Bax. Wie goed heeft geluisterd, zal meteen denken aan het boek van ds. Hendrikse, 'Geloven in een god die niet bestaat'. Ik zal geen groot geheim onthullen wanneer ik opmerk dat de gedachten van ds. Hendrikse niet nieuw en niet origineel waren.

De Hervormde gemeente raakte verdeeld in een modern kamp, dat het grootste deel van de gemeente omvatte, en in een kleiner deel dat als orthodox of rechtzinnig werd aangeduid. Dat deel werd zodanig groot dat zij niet uitgesloten konden worden. Het ontstaan van een rechtzinnige evangelisatie in 1874 was het gevolg. Om te voorkomen dat nog meer Hervormden de kerk zouden verlaten, werd in 1878 een rechtzinnig predikant beroepen. Dat werd een dominee van de ethische richting die drie moderne predikanten als collega's had. Het was slechts een gedeeltelijke bevrediging van de behoefte aan een rechtzinnige prediking. Daarom bleef de evangelisatie bestaan die zich omvormde tot een kerkelijke gemeente waaruit de Gereformeerde kerk aan de Sint Domusstraat is voortgekomen. Toen in 1904 een poging mislukte om een tweede rechtzinnig predikant te beroepen, ontstond een nieuwe evangelisatie, maar die was geen lang leven beschoren.

De kerkelijke strijd tussen modernen en orthodoxen was tot omstreeks 1950 zeer hevig. Kiesverenigingen van beide zijden streden hard. De modernen slaagden erin steeds weer de overwinning te behalen, zij het dat hun meerderheid krapper werd. In 1932 was de verhouding vrijzinnig - rechtzinnig 3 tegen 2. Daarmee hielden de vrijzinnigen de rechtzinnigen in toom door hen slechts een predikantsplaats toe te staan en een minimaal aantal ambtsdragers. Bovendien bepaalden zij wie de rechtzinnige predikant mocht zijn waarbij zij steeds voor een irenisch of gematigd orthodox predikant kozen die het goed recht van de vrijzinnigen moest erkennen. In 1942 en 1943 wisten de rechtzinnigen de stembusstrijd te winnen. Toen werden de rollen omgedraaid. Van rechtzinnige zijde werd gecijferd dat zij de laatste vrijzinnigen in 1948 uit de kerkelijke colleges konden zetten. De oorlog en de wens geen oude toestanden te laten herleven, zorgde voor kalmte en een compromis waarbij rechtzinnigen en vrijzinnigen in de kerkelijke colleges elkaar in evenwicht hielden.

Ondertussen was de band tussen kerk en samenleving losser geworden. Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw was het geen gewoonte meer om een of tweemaal naar de kerk te gaan. De zondag leende zich bij velen in toenemende mate voor ontspanning. Toch werden de kerkdiensten nog zeer trouw bezocht en voegden de Zierikzeese Hervormden zich nog grotendeels in het spoor van vorige generaties. Vanaf omstreeks 1900 hadden enkelingen laten noteren dat ze niet tot een kerkgenootschap behoorden. Het waren bijna allemaal Hervormden die daartoe overgingen. Na de Tweede Wereldoorlog zou de uittocht, waarvan vooral de Hervormde kerk te lijden had, gaan toenemen, zij het dat die langzaam verliep. Overgangen naar andere, meer behoudende kerken kwamen mondjesmaat voor, veel groter was het aantal dat de kerk de rug toekeerde.

Zicht vanaf de orgelgalerij, c.1975 (foto: J.D.C. Berrevoets, Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, BE 2608).

Zowel het vrij- als rechtzinnige deel had ermee te maken. De vrijzinnigheid vond nieuw elan door hun positie opnieuw te bepalen waarbij zij afstand nam van het moderne geluid dat uit de mond van ds. Bax was te horen. De vrijzinnige predikant, ds. J.B. Assendorp, schreef in het kerkblad 'Van achter de Beuze' in 1977: 'Maar in de vrijzinnige theologie is er ook veel veranderd. Een nieuwe toewending naar de bijbel, een grote aandacht voor b.v. de christologie, nieuw zicht op de afgrondelijkheid van mens en wereld breken zich baan'.

De rechtzinnigen waren het over veel dingen eens en bleven Jezus Christus centraal stellen. Maar wat hield hen samen? Rechtzinnigen behoorden tot nagenoeg alle partijen die

Nederland kende. Rechtzinnigen lazen allerlei kranten, van Het Vrije Volk tot en met het Algemeen Dagblad. Rechtzinnigen deden aan zondagssport. Slechts een klein deel van de rechtzinnigen deed zijn kinderen op de christelijke lagere school. Iedere dag aan de eettafel uit de Bijbel lezen, deden slechts enkelen. Dat hun dominee na de oorlog tot de confessionele richting behoorde, was verreweg de meesten onbekend, laat staan dat ze wisten wat dat inhield. Op de keper beschouwd hadden de rechtzinnigen eigenlijk maar een ding echt gemeen: ze waren niet vrijzinnig. Daarbij werd een behoudende prediking op prijs gesteld. Toen een gastpredikant voorging en hij aan een van de ouderlingen de vraag stelde hoe het kerkbezoek was, gaf die het gevatte antwoord: 'Dominee, als het voer goed is, komen de kippen vanzelf'.

Het sterke onderdeel van de rechtzinnigen was hun verenigingsleven. Honderden kinderen gingen naar de zondagschool die werd gehouden in de Christelijke lagere school aan het Vrije. Daarna gingen ze naar de C.J.V., het Christelijk Jeugd Verbond. Daarna volgde de catechisatie en het afleggen van belijdenis en werden ze ingeschreven in het kerkelijke lidmatenregister. De vrijzinnigen hadden een soortgelijk patroon maar daar was het lossers. Dit veranderde snel in de jaren zeventig en tachtig. De persoon van de predikant speelde daarin een rol maar was minder belangrijk dan het moderne levenspatroon wat voor velen aantrekkelijker was dan het kerkelijke leven. Het gevolg was een explosieve groei van het aantal randkerkelijken, een proces dat al voor de oorlog was gestart, en de gestage terugloop van het aantal kerkgangers. De sluiting en het afstoten van de Nieuwe Kerk was een logisch gevolg van dit proces.

Godsdienstsociologen houden zich intensief bezig met dit onderwerp en noemen allerlei factoren om de ontkerkelijking te verklaren. Opgang doet de theorie dat mensen geen inspiratiebronnen meer hebben die boven hen zelf uitstijgen. De jongste visie is afkomstig van de Amerikaanse onderzoekster Mary Eberstadt die de oorzaak zoekt in de teloorgang van het gezin.⁷ Het einde van de ontkerkelijking is nog niet in zicht, zo wijst een onderzoek naar kerkverlating uit. De statistieken van vele gemeenten laten aan duidelijkheid niets over: teruglopende aantallen en een sterke vergrijzing.

Moet dit verhaal eindigen in somberheid? In het laatste nummer van 'Van achter de Beuze', het blad van de gewone of rechtzinnige gemeente, schreef ds. P. de Graaf: 'Natuurlijk is het waar dat gras verdort en de bloemen afvallen maar telkens weer is er nieuw gras en bloeien er prachtige bloemen. En dat allemaal dankzij het Woord van de Heer dat eeuwig blijft bestaan'. In het 'Informatieblad' van de vrijzinnige gemeente schreef ds. Klaas Hendrikse aan het eind van zijn bijdrage: 'Ter bemoediging van hen volgt hier tenslotte een tekst van een wijze kerkvader, Gregorius van Nazianze (329-389): 'Juist het onbegrijpelijke van de drie-eenheid brengt ons bij het volkomen mysterie van God''.

Het mysterie van God is hetzelfde als de zich vernieuwende kracht van de natuur waarin God Zijn almacht toont. De geschiedenis van vierhonderd jaar Hervormde Gasthuiskerk laat zien dat we in een lange traditie staan. Wij zijn daarbij slechts schakels in de tijd. Hoeveel zorgen er ook mogen zijn, steeds weer terugkeren naar God en Zijn Woord is een weg waarin we ons deelgenoot mogen weten van de eeuwen voor ons. Geloof en bekering, Wet en Evangelie, dood en leven, ellende, verlossing en dankbaarheid hangen met elkaar samen en blijven moed geven om verder te gaan. Christenen hebben zicht op een toekomst waarin hun Heiland, Jezus Christus, de weg ontsloten heeft voor mensen die geen rechten meer hadden. Dan hoeven we niet te somberen want we weten dat God Zijn plan voltrekt en dat we onderdeel zijn van de generaties voor en na ons. Het staat in het slot van Psalm 146: 'De HEERE zal in eeuwigheid regeren; uw God, o Sion! Is van geslacht tot geslacht. Hallelujah!'

Noten

1. Gemeentearchief Schouwen-Duiveland (GASD), Stad Zierikzee, nr. 117.
2. P.M. Griepink, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars zoals die voorkomen in de middeleeuwse rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom*, 1ste deel, Amsterdam 1914, 84-90. Tot dusverre is, ten onrechte, aangenomen dat het gasthuis aan Elisabeth was gewijd.
3. GASD, Stad Zierikzee, nrs. 1b-3, Resoluties raad; 409, Stadsrekening, 1653 en ongeïventariseerd deel: dossier Kleine Kerk, met daarin de bestekken uit 1651.
4. Idem, nr. 1168, Resoluties kerkmeesters.

5. [P.D. de Vos], 'Vroegere kerkverlichting te Zierikzee', in: *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 29 december 1930. GASD, Hervormde gemeente te Zierikzee, Notulen en correspondentie kerkvoogdij.
6. Olivier Groeneyk, *Kronijk van Zierikzee*, Zierikzee 1821, 43-60.
7. 'Teloorgang gezin zorgt voor neergang geloof', in: *Reformatorisch Dagblad*, 14 juni 2013.

Literatuur:

- Betty Blikman en Joop van Loo, *De Gasthuiskerk. Ter herinnering aan de heropening en herinrichting van de Gasthuiskerk op vrijdag 22 april 1994*, Zierikzee 1994.
- Claudine Chavannes-Mazel c.s., *Langs de oude Zeeuwse kerken*, Baarn 1975.
- André Flikweert, *Gewoon hervormd. Geschiedenis gewone (rechtzinnige) wijkgemeente – Hervormde Gemeente Zierikzee 1940-2013*, Zierikzee 2013.
- H. Janse, *Kerken en torens in Zeeland*, Zaltbommel 1969.
- G.J. Lepoeter, 'De Gasthuiskerk te Zierikzee', in: *Bulletin Oude Zeeuwse Kerken*, nr. 19, september 1987, 19-24.
- H. Uil, *De Gasthuiskerk te Zierikzee*, Zierikzee 1984.
- H. Uil, 'Uit de archiefkast, 3, De Gasthuiskerk', in: *Van achter de Beuze*, nr. 4, december 1977.
- H. Uil, *Zierikzee, stad met vele gezichten*, Goes 1996.
- P.D. de Vos, *Uit Schouwen en Duiveland's Verleden*, Zierikzee 1902.
- P.D. de Vos, *De voormalige kloosters en liefdadige instellingen te Zierikzee*, Zierikzee 1913.